



AGIZLARDAKİ {-dlklğIn} ZARF-FİİL EKİNİN YAPISI

Ali AKAR*

ÖZET

Türkiye Türkçesi ağızlarında çok sayıda eskicil öge yaşamaktadır. Bunların bir bölümü eski şekillerini yapı ve anlam olarak yaşatırken, bir kısmı da başka eklerle birleşerek tanınmayacak hâle gelmişlerdir. Bu eklerden biri de {-dlklğIn} zarf-fiil ekidir. Orta Karadeniz’de Kelkit havzası boyunca sınırlı bir alanda kullanılan bu zarf-fiil eki eklendiği fiilden “-dığı zaman” anlamında zarflar yapmaktadır. Ek, {-dlk} sıfat-fiil ekinin {+IA-} isimden fiil yapma ekiyle genişletilmesinden sonra bu yapının üzerine eskicil {-(y)In} zarf-fiil ekinin getirilmesinden oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağızları – Zarf-fiil ekleri – Eskicil (arkaik) ögeler.

STRUCTURE OF GERUND SUFFIX {-dlklğIn} IN DIALECTS

ABSTRACT

A large number of archaic items live in Turkey Turkish. While some of them keep their ex-forms alive in terms of morphology and semantic, some of them become unrecognizable by rolling into one with the other suffixes. Gerund suffix {-dlklğIn} is one of this kind of fixes. This gerund suffix is used through of Kelkit basin in the middle of Black Sea Region restrictedly and makes adverbs mean “when, by the time”. This suffix compose of participle suffix {-dlk}, derivational affix {+IA-} that makes denominal verbs and archaic gerund suffix {-(y)In}.

Keywords: Turkey Turkish Dialects - Gerund Suffixes – Archaic Items.

1. AĞIZLAR VE ESKİCİL UNSURLARIN KORUNMASI

Yazı dili, sosyal, hukukî ve kültürel ihtiyaçların sonucu olarak siyasi otorite tarafından yazılı hâle getirilmiş ağızdır. Bu “ağız”, böylelikle saygınlık kazanıp bürokrasinin, eğitimin, diplomasinin, hukukun kısaca devletin dili konumuna yükselirken, bunun dışında kalan ağızlar yalnızca gündelik hayatın konuşma dili olarak kullanılırlar. Ağızlar, bölge, etnik yapı, ekonomik ve mesleki sınıf farklarına göre çeşitlilik gösterirken, yazı dilinde bunlar görülmez.

Ağızlar ile yazı dili arasında ikinci ayrılık noktası varyantlılık konusudur. Yazı dili, varoluşu gereği, geçerli olduğu her yerde “aynı” olmak zorundadır ve bundan dolayı tekil kavram alanları oluşturma mantığı üzerine oturur. Aynı zamanda kısmî bir hukuki bağlayıcılığı ve yaptırımı olan bu dildeki her gösterge, belirlenmiş bir nesneyi yahut durumu işaretlemelidir. Oysa ağızlarda, yazı dilinde olduğu gibi gösterge ile nesne/kavram arasında kullanım açısından sıkı bir ilişki ve bunun sonucu olarak biçimsel düzenlilik yasaları –örneğin yazım kuralları- bulunmadığından bunlara bağlı herhangi yaptırım öngörülmez. Ağızlar, yukarıda değinilen sosyal ve bölgesel farklılıkları içinde barındırmalarından dolayı varyantlı, çoğul bir nitelik taşır. Bu varyantlılık, artzamanlı ve eşzamanlı pek çok ses, yapı, sözcük, kalıp söz, atasözü, deyim, özel ad vb. unsurun tekleştirilmeden yaşaması anlamına gelir. Bu sayede ağızlarda, eski ile yeni, yerli ile

* Doç. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: akar@mu.edu.tr.

yabancı hatta bir noktaya kadar kurallı olanla kuralsız olan bir arada yaşayabilmektedir. Ağızlar bu yönüyle dilin ortak bir havuzdur.

Ağızların bu dil havuzunda bulunan eskicil (arkaik) yapılar, değişik sebep ve etkenlere bağlı olarak korunmuştur. Bunların başında nesnel dünya ile dil dünyasındaki koşutluklar gelir. Göstergenin (“söz”) işaretlediği kavram alanı, dildışı nesnel dünyada yaşadığı süreç bunlar, dilde de varlıklarını sürdürürler. Bunun en iyi örneğini Türkiye Türkçesi ağızlarındaki hayvancılıkla ilgili adlandırmalarda görürüz. Asya’daki göçerevli ve hayvan üretimine bağlı yaşam tarzının Anadolu’da da devam ettiği bölgelerin ağızlarında bu alanla ilgili terim ve sözlerde fazlaca bir değişme gözlemlenmektedir (Akar, 2009: 2). Diğer yandan eski coğrafyadaki yaşantının değiştiği bölgelerde dil de kendini yenilemiş ya mevcut köklerden yeni sözler türetilmiş ya da başka dillerden ödünçlemeler yapılmıştır.

Eskicil yapıların korunmasındaki diğer bir etken de ağızlar arası ilişkilerdir. Türlü coğrafi ve sosyal sebeplere bağlı olarak diğer ağızlarla ve yazı dili ile ilişkileri sınırlanan ağızlarda eski yapılar korunmuştur. Dilsel seçmeye tâbi olarak yazı dilinde ve onun paralelindeki diğer ağızlarda yaygınlaşan yapılardan zamanla uzaklaşan bu ağızlarda değişme seyri çok düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Bunların başında engebeli coğrafyaya sahip bölgelerde, yol ve teknolojinin ulaşmadığı yerlerdeki ağızlar gelir.

Ağızlardaki bu eskicil unsurların incelenmesi, dilin ses ve yapı özelliklerine bağlı sorunların çözümünde kolaylıklar sağlayacaktır. Ayrıca yeni söz yapmada işleyen kavram alanı oluşturma mantığı ortaya çıkarılacaktır.

2. {-dİklİğIn} ZARF-FİİLİ

Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde de bu tür eskicil ek kalıntılarına çokça rastlanır. Bu eklerden bir bölümü eski yapılarını korurken, bir kısmı da başka eklerle ses ve yapı bakımından kaynaşarak âdeta tanınmaz hâle gelmişlerdir. Bu eklerden biri de Orta Karadeniz’de Kelkit havzası boyunca sınırlı bir ağız bölgesinde görülen {-dİklİğIn} yapısıdır. Tokat, Sivas, Erzincan, Giresun (Alucra ilçesinden tek örnek) ve Erzurum bölgesi ağızlarında kısmi bir yaygınlıkta görülür. Bu ek, “-dİğIndA”, “-diği zaman”, “-ır –maz” anlamına gelen zaman zarfları yapar. Kullanım örnekleri ise şöyledir:

ayaa àalkduüleyin yere düştü “Ayağa kalkınca yere düştü” (38/17), *senin muslu:n akduülayın sen suyun parasını vermiyoñ_mu devlete* “Senin musluğun akınca, sen suyun parasını vermiyor musun devlete” (44/5), *sac àuruduüluynun kepceynen dökerük ufaú ufaú* “sac kuruyunca kepçeyle dökeriz ufaú ufak” (66/3), *böyükler dellerdi_ki bayàuş ötdükleyin ölü çou olurmuş* “büyükler derlerdi ki baykuş ötünce ölü çok olurmuş” (60/9), *geldüklüyün sacı àuraruú, altını yakaruú* “gelince sac kurarız altını yakarız” (67/2) (Demir, 2005 : 212). *Ben ne bülem. Ben düğün olmuşam. Argımiy da argı yohdur bişeye sihuşdurduhleyin argıy. Dolaşduhleyin üsdümden dağıliyeler* “Ben ne bileyim, ben düğüm olmuşum. Ağrımıyor da ağrı yok, bir şeye sıkıştırınca ağrıyor, dolaşınca üstümden dağılıyor” (D - 3/10-37, 39) (Sağır, 1995 : 293). *Erkek evünün tapusu da gelin o gapıya getdükleyn takulur* “Erkek evinin tapusu da gelin o kapıya gidince takılır” (5/60) (Demir 2009 : 272). *Aldıhliyin atdım* “alır almaz attım”, *gördühyliyin gapdi* “görünce yakaladı” (Gemalmaz, 1995 : 340).

Ayrıca Sivas iline bağlı Yıldız, Kargın ve Sarıyar köylerinde de bu ekin kullandığı kişisel gözlemlerimizle sabittir.

Turkish Studies

Eski Türkçe (Gabain, 1988 : 84), Karahanlı (Hacıeminoğlu, 1996 : 171), Harezmi (Ata, 2002 : 89), Kıpçak (Karamanlıoğlu, 1994 : 144) ve Çağatay Türkçesi (Eckmann, 2003 : 127) dönemi metinlerinde böyle bir zarf-fiil ekine rastlanmamaktadır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde {+lAyI} biçimde “gibilik, benzerlik” ifade eden ek karşımıza çıkar. “Yabakulara Karşı Savaş” adlı şiirde yer alan *tegre awıp egrelim / attın tüşüp yügrelim / arslanlayu kükrelim / kâçi anın kewilsün* “(Düşmanın) etrafını çepe-çevre kuşatalım / Ve atlardan inerek (düşmana doğru) koşar adım ilerleyelim / Arslanlar gibi kükreyelim (ki) / (Düşmanın moral) gücü böylece azalsın” (Tekin 1989 : 36). Aynı döneme ait kalıplaşmamış başka örneklerde de görülür. *ıwruk başı kazlayu / sagrak tolu közleyü / sakınç kodı kızleyü / tün bile sewnelim* “İbriğin başı kaz (boynu) gibi (dikilmiş)/ (Şarap) kasesi de göz gibi dolmuş / Kaygıyı ve kederi defnederek / Gece gündüz sevinelim (ve eğlenelim)!” (Tekin 1994 : 73). Bu örnekler, ekin, isimden fiil yapan {+lA-} üzerine orta dönem metinlerinde yaygın olarak kullanılan (Hacıeminoğlu, 1996 : 172) zarf-fiil eki {-X} (-ı, -i; -u, -ü) getirilerek oluşturulmuş olduğunu göstermektedir. *arslanlayu* örneğinde ek kalıplaşarak gibilik, benzerlik ifade eden bir edat gibi kullanırken, ikinci metinde ise zarf-fiil görevini yerine getirmektedir.

Karahanlı Türkçesindeki {+lAyI} şekline benzer bir ek de Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki {+lAyIn} ekidir. Bu yapı, her ne kadar şekil olarak {+lAyIn} yapısına benzese de zarf-fiil eki olarak değil, isimlerden gibilik, benzerlik anlamıyla yeni isimler yapma görevi ile kullanılmaktadır. *Süheyl ü Nevbahar*’da şu örneklerde bu ek görülür:

Süzülmüşdi nergisleyin uyodusuz

Ömür ile üolu āanayduñ henüz (1609)

Niçeme ki yağı olur ise çoo

Yağar ise yağmurlayın baña oò (2734)

Havāya bulutlarlayın düğdi toz

āanasın ki vardı göge degdi toz (2749) (Dilçin, 1990)

Yunus Emre Divanı’nda da {+cIlAyIn} biçimine rastlamaktayız. Yalnızca şahıs zamirlerine gelen bu ek “ ‘Aceb şu yirde var m’ola şöyle garib *bencileyin* / Bağrı başlu gözi yaşlu şöyle garip *bencileyin*” (Tatçı 1990: 284) örneğinde görüldüğü gibi canlı bir zarf-fiil eki değildir. Timurtaş, bu yapıyı tarz zarfı olarak değerlendirmiştir (Timurtaş, 1994 : 99). Ek, örneklerde açıkça görüldüğü gibi eşitlik eki {+cA} ile {+lAyIn} ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Eski Türkiye Türkçesindeki *akşamlayın, tanlayın*, günümüz Türkçesinde de *sabahleyin, öğleyin* [*öğleleyin*], *akşamleyin* şekillerindeki görüldüğü gibi, bu ek zaman zarflarına gelerek onlardan yeni zarflar türetmekte kullanılmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde {+lAyI} ile Eski Türkiye Türkçesindeki {+lAyIn} birleştirilebilir mi? Karahanlı Türkçesinin bu yapısı yukarıda çözümlendiği gibi isimden fiil yapma eki {+lA-} ile zarf-fiil eki {-I}’nin birleşmesinden meydana gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki {+lAyIn} ekinin sonundaki /n/ bu iki yapının aynı kaynaklı olmadıklarını göstermektedir. O zaman ikinci yapının izlerini Eski Türkçe metinlerden başlayarak takip etmek gerekir.

Eski Türkçede seyrek olarak görülen {-(y)In}, {-n} zarf-fiil eki bu yapıyı çözmeye ilk aklı gelen şekildir. Gabain, bunun Türkçe öncesi zamandan gelmiş olabileceği notunu düşerek *ti-yin* “diye”, *bulma-yın* “bulmayınca” gibi örneklerini verir (Gabain, 1988 : 86). Kimi tarihî ve çağdaş lehçelerde çeşitli zarf-fiil yapma ve *adın* “başka” (<*ad-i-n*), *tegin* “değin” (<*teg-i-n*) gibi kalıplaşma örnekleriyle karşımıza çıkar (Korkmaz, 1987 : 155) bu ek fiillerden “-dığı zaman, -dığında” anlamında zaman zarfları yapmaktadır. Talat Tekin Eski Türkçedeki bu örnekleri açıklarken ekin

Turkish Studies

nadiren kullanıldığını ifade ettikten sonra Kıpçakça {-y} ve Çağatayca {-mAy} zarf-fiil ekleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtir (Tekin, 1968: 183).

Eke diğer tarihî lehçelerde rastlanmıyor. Eski Türkçe döneminde de seyrek olarak kullanılan bu yapı, bir süre sonra yerini başka görevdeşlerine bırakarak kaybolmuş olmalıdır.

Günümüz Türkçesinde *akşamleyin*, *geceleyin* (Korkmaz, 2003: 174) ve ağızlardaki *deyin* “diyince” gibi (Günşen, 2000: 153) kalıplaşmış birkaç örnekte bu eke rastlarız.

SONUÇ

Türkiye Türkçesinin sınırlı bir ağız bölgesinde görülen bu yapı, birkaç farklı ekin birleşerek kalıplaşmasından meydana gelmiştir. {-dlk} sıfat-fiil eki üzerine {+IA-} isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle {-dlkIA-} şeklindeki ek gövdesi oluşmuştur. Bunun yapının üzerine de {-(y)In} zarf-fiil eki ulanmış ve {-dlkIA-yIn} biçimi ortaya çıkmıştır. Bu ek, cümlede fiilin gösterdiği hareketi “dığı zaman, -IncA, -Ir... -mAz” zamana bağlı şartla sınırlandırmaktadır. Ekin kalıplaşmasının hangi dönemde olduğunu metinlerden takip etmek mümkün değil. Ekin farklı fonetik varyantları (*-düklüğün / dukluğun*, *-düklüyün / dukluyun...*), fiil tabanındaki ünlüye bağlı benzeşmemeye ilgilidir.

KAYNAKLAR

- AKAR Ali, (2008), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı}", *Turkish Studies - Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2008, Sayı 9, s. 1-7
- ATA Aysu, (2002), *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul.
- DEMİR Necati, (2005), *Tokat İli ve Yöresi Ağızları*, Niksar Belediyesi Yayınları, Niksar.
- DEMİR Necati, (2009), *Giresun İli ve Yöresi Ağızları*, (*Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük*), Giresun Valiliği Yayınları: 15. Giresun.
- ECKMANN János, (2003), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara.
- GABAİN A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları: 532, Ankara.
- GEMALMAZ Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük ve Dizinler)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 588, Ankara.
- GÜLSEVİN Güner – BOZ Erdoğan, (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- GÜNŞEN Ahmet, (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 745, Ankara
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara.
- KORKMAZ Zeynep, (1987), “Türkçede -^on Zarf-fiil Eki ile -pan/-pen Eki ve Türemeleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1984*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 533, Ankara.
- KORKMAZ Zeynep, (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara.

-
- Mes'ūd bin Aómed, *Süheyl ü Nev-BahÁr*, (1991), İnceleme – Metin – Sözlük, (Hazırlayan: Cem Dilçin), Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı: 51, Ankara.
- SAĞIR Mukim, (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 564, Ankara.
- ŞAHİN Hatice, (2003), *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TATÇI Mustafa, (1990), *Yunus Emre Divanı, Tenkitli Metin*, Kültür Bakanlığı Yayınları Klasik Türk Eserleri: 114, Ankara.
- TEKİN Talat, (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington
- TEKİN Talât, (1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 541, Ankara.
- TİMURTAŞ Faruk Kadri, (1994), *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer – Metin – Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul.